O‘SMIRLARDA EMPATIYA VA IJTIMOIY MAS’ULIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK USULLARI

G‘oyibnazarov Rahmatilla

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi dotsent

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Shaymardanova Zuhra

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Dinshunoslik yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada o‘smirlik davrida empatiya va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish usullari tahlil qilinadi. Maktabda empatiya ko‘pincha axloqiy bilim sifatida o‘rgatiladi, holbuki u xatti-harakatga o‘z-o‘zidan ko‘chmaydigan hissiy-kognitiv jarayondir. Ijtimoiy-emotsional ta’lim, empatiyani rivojlantirish dasturlari va jamoatga xizmat orqali o‘qitish bo‘yicha meta-tahlil va sharhlar qiyosiy o‘rganildi. Usullar besh guruhga ajratilib, empatiyaning qaysi qismiga ta’sir qilishi va o‘smirlik xususiyatlariga mosligi baholandi. Empatiyani mas’uliyatli xulqqa bog‘lovchi “anglash – tushunish – qaror – harakat va refleksiya” modeli taklif etildi. Natijalardan “Tarbiya” fani va sinf rahbarlari faoliyatini rejalashtirishda foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: empatiya, ijtimoiy mas’uliyat, o‘smirlik davri, perspektivani anglash, ijtimoiy-emotsional ta’lim, jamoatga xizmat orqali o‘qitish, refleksiya.

Аннотация. В статье анализируются методы развития эмпатии и социальной ответственности у подростков. В школе эмпатию часто преподают как нравственное знание, хотя это эмоционально-когнитивный процесс, который не переходит в поведение автоматически. Сравнительно изучены метаанализы и обзоры по социально-эмоциональному обучению, программам развития эмпатии и обучению через служение обществу. Методы разделены на пять групп и оценены по тому, на

какой компонент эмпатии они направлены и насколько соответствуют подростковому возрасту. Предложена модель «восприятие – понимание – решение – действие и рефлексия», связывающая эмпатию с ответственным поведением. Результаты применимы при планировании предмета «Тарбия» и работы классных руководителей.

Ключевые слова: эмпатия, социальная ответственность, подростковый возраст, принятие перспективы, социально-эмоциональное обучение, обучение через служение, рефлексия.

Abstract. The article examines methods for developing empathy and social responsibility in adolescents. Schools often teach empathy as moral knowledge, although it is an emotional and cognitive process that does not turn into behaviour by itself. Meta-analyses and reviews on social and emotional learning, empathy programmes and service-learning were compared. The methods were grouped into five clusters and assessed by the component of empathy they target and their fit with adolescent development. A staged model, “noticing – understanding – deciding – acting and reflecting”, is proposed to link empathy with responsible behaviour. The findings can inform the teaching of the school subject “Tarbiya” and the work of form tutors in Uzbekistan.

Keywords: empathy, social responsibility, adolescence, perspective taking, social and emotional learning, service-learning, reflection.

KIRISH

“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’lim va tarbiyaning uzviyligi davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan biri sifatida belgilangan (O‘zbekiston Respublikasi, 2020a). Shu tamoyil asosida 2020/2021 o‘quv yilidan maktablarda “Tarbiya” fani bosqichma-bosqich joriy etildi (O‘zbekiston Respublikasi, 2020b). Mehr-oqibat, boshqalarning holatini tushunish va jamiyat oldidagi mas’uliyat bu fanning asosiy maqsadlari qatorida turadi. Ularni qanday usullar bilan shakllantirish mumkinligi esa hali ochiq savol.

Amaliyotda empatiya ko‘pincha “boshqalarga hamdard bo‘lish kerak” degan qoida sifatida tushuntiriladi va savol-javob bilan tekshiriladi. Psixologiyada esa u murakkabroq jarayon. M. Devis unda boshqa odamning nuqtai nazarini anglash va uning holatiga hamdardlik bilan javob berishni alohida o‘lchanadigan qismlar sifatida ajratgan (Davis, 1983). M. Xoffman uchun empatiya axloqiy rivojlanishning hissiy asosi bo‘lib, bola ulg‘aygan sari u ko‘z oldida bo‘lmagan insonlar taqdiriga ham yo‘nala boshlaydi (Hoffman, 2000). Har ikki qarashdan bitta amaliy xulosa chiqadi: qoidani bilish hissiy javob va xatti-harakat o‘rnini bosmaydi.

O‘smirlik bu jarayonda alohida davr. Miya ijtimoiy axborotga ayniqsa sezgir bo‘ladigan bu yoshda tengdoshlar fikri va ijtimoiy maqom kuchli ta’sir o‘tkazadi (Blakemore & Mills, 2014). Niderlandiyalik o‘smirlarni 13 yoshdan 18 yoshgacha kuzatgan tadqiqotda perspektivani anglash qobiliyati qizlarda tezroq o‘sgani, o‘g‘il bolalarda esa hamdardlik o‘rta o‘smirlikka qadar pasayib, so‘ng avvalgi darajasiga qaytgani aniqlangan (Van der Graaff et al., 2014). Shunday ekan, bitta sinfda empatiya rivojining turli nuqtalarida turgan o‘quvchilar bor.

Ijtimoiy mas’uliyatga oid adabiyotlar odatda alohida rivojlanadi. L. Rey-Leyk va A. Sivertsen uni boshqalar va jamiyat farovonligi uchun qayg‘urishga asoslangan qadriyatlar tizimi deb ta’riflaydi va ildizlarini bolalikdagi empatiya hamda oila va maktab tajribasida ko‘radi (Wray-Lake & Syvertsen, 2011). Ijtimoiy-emotsional ta’lim (SEL) dasturlarining ijtimoiy ko‘nikma va xulqqa ijobiy ta’siri yirik meta-tahlillarda tasdiqlangan (Durlak et al., 2011; Cipriano et al., 2023). Biroq ularda empatiya va mas’uliyat ko‘pincha alohida o‘lchanadi, empatiyaning qaysi sharoitda mas’uliyatli harakatga aylanishi esa kam o‘rganilgan.

Mahalliy metodik tavsiyalarda usullar odatda sanab o‘tiladi, ammo qaysi usul empatiyaning qaysi qismiga ta’sir qilishi ko‘rsatilmaydi. Tadqiqot maqsadi empatiya va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish usullarini ta’sir yo‘nalishi va o‘smirlik xususiyatlariga mosligi bo‘yicha tizimlashtirish hamda ularni yagona pedagogik modelga birlashtirishdan iborat.

METODLAR

Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega. Muallif ixtiyorida hozircha yakunlangan tajriba-sinov ma’lumotlari yo‘qligi sababli natijalar tahlil asosida ishlab chiqilgan tasnif va model shaklida beriladi.

Tahlilga xalqaro jurnallarda taqriz asosida chop etilgan, ishtirokchilari asosan 11–17 yoshli o‘smirlar bo‘lgan yoki natijalari shu yosh uchun alohida ko‘rsatilgan ishlar olindi. Meta-tahlil va tizimli sharhlarga ustunlik berildi, chunki ular bitta tadqiqotga qaraganda barqarorroq xulosa beradi. Qiyosiy tahlilda usullar to‘rt mezon bo‘yicha solishtirildi: empatiyaning qaysi qismiga ta’sir qilishi, o‘smirlik xususiyatlariga mosligi, samarasini tasdiqlovchi dalillar va o‘zbek maktabida qo‘llash imkoniyati. Pedagogik modellashtirish tahlil xulosalarini amaliy ishda qo‘llash mumkin bo‘lgan bosqichli modelga keltirish uchun tanlandi.

NATIJALAR

Empatiyadan mas’uliyatgacha. Tahlil empatiya va ijtimoiy mas’uliyatni bitta zanjirning bo‘g‘inlari sifatida ko‘rish o‘rinli ekanini ko‘rsatdi. Zanjir boshqa insonning holatini payqashdan boshlanadi, tushunish va hamdardlik bilan davom etadi, so‘ng “men nima qilishim kerak?” degan qarorga va harakatga olib keladi. Har bir bo‘g‘inda u uzilishi mumkin. J. Zakining fikricha, inson vaziyatni og‘ir yoki o‘ziga qimmatga tushadigan deb bilsa empatiyadan qochadi, foydali yoki ijtimoiy jihatdan ma’qul deb bilsa unga intiladi (Zaki, 2014). Boshqacha aytganda, o‘quvchi hamdardlik qila olgani holda buni xohlamasligi mumkin, va buning sababi har doim ham bilim yetishmasligida emas. Mas’uliyat zanjirning oxirida, hissiyot barqaror xulqqa aylanadigan joyda shakllanadi (Wray-Lake & Syvertsen, 2011). Shuning uchun ta’sirli videorolik yoki bir martalik xayriya aksiyasi qisqa muddatli hamdardlik uyg‘otadi, ammo odat hosil qilmaydi.

Usullar tasnifi. Qiyosiy tahlil natijasida usullar besh guruhga ajratildi (1-jadval). Oxirgi guruh alohida usul emas, boshqalari ishlashi uchun zarur shart: o‘quvchi fikri inobatga olinmaydigan sinfda hamdardlik haqidagi dars o‘z mazmuniga zid bo‘lib qoladi.

1-jadval. Empatiya va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish usullari

Usul guruhi	Ta’sir yo‘nalishi	O‘smirlikka mosligi	Dalil asosi
Perspektivani anglash mashqlari (rolli o‘yin, axloqiy dilemma, adabiy qahramon tahlili)	Kognitiv empatiya	Mavhum fikrlash rivojlangan, munozarani qadrlaydigan yosh	19 ta maktab dasturi tahlili (Malti et al., 2016)
Hamkorlikda o‘qitish (umumiy maqsadli guruh ishi)	Guruh oldidagi mas’uliyat	Tengdoshlar bilan munosabat muhim	Ijtimoiy o‘zaro bog‘liqlik nazariyasi (Johnson & Johnson, 2009)
Jamoatga xizmat orqali o‘qitish (maktab va mahalla uchun loyiha)	Mas’uliyatli harakat	Haqiqiy rol va mustaqillik beradi	Meta-tahlil (van Goethem et al., 2014)
Motivatsiyaga asoslangan yondashuv (empatiyani tanlov va guruh me’yori sifatida ko‘rsatish)	Empatiyaga intilish	Tengdoshlar me’yoriga sezgir yosh	Eksperimental tadqiqot (Weisz et al., 2021)
Sinf muhiti va o‘qituvchi namunasi	Barcha qismlar uchun shart	Hurmat va maqomga ehtiyoj	Sharh (Yeager et al., 2018)

O‘smirlik yoshining o‘ziga xosligi. D. Yeyger, R. Dal va K. Duek o‘smirlarga mo‘ljallangan ko‘plab dasturlar natija bermasligining asosiy sababini kattalarning pand-nasihat ohangida ko‘rsatma berishida ko‘radi: bu yoshda hurmat va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati muhim, “shunday qilish kerak” degan talab qarshilik uyg‘otadi (Yeager et al., 2018). Shu sababli dilemma muhokamasi, loyihada mas’ul vazifa yoki kichiklarga yordam berish roli nasihatdan ko‘ra ko‘proq natija beradi. O‘g‘il bolalarda o‘rta

o‘smirlikdagi hamdardlik pasayishini (Van der Graaff et al., 2014) tarbiyasizlik deb baholash ham xato bo‘lardi. Bu davrda o‘quvchidan hissiyotini ochiq namoyon qilishni talab qilmaydigan perspektiva mashqlari va hamkorlikdagi ish ishonchliroq vositadek ko‘rinadi.

Refleksiyaning o‘rni. Jamoatga xizmat dasturlari refleksiya bilan birga tashkil etilganda o‘smirlar rivojiga sezilarli darajada kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi (van Goethem et al., 2014). O‘quvchini qariyalar uyiga olib borishning o‘zi kam: u ko‘rganini tushunishi, his-tuyg‘usini nomlashi va tajribani o‘z qadriyatlariga bog‘lashi kerak.

Bosqichli model. Natijalar “anglash – tushunish – qaror – harakat va refleksiya” modeliga birlashtirildi. Avval hikoya yoki real vaziyat orqali o‘quvchi e’tibori boshqa insonning holatiga qaratiladi, so‘ng rolli o‘yin va dilemma yordamida uning nuqtai nazari tushuniladi. Keyin “kim mas’ul va men nima qila olaman?” degan savol atrofida guruh reja tuzadi, oxirida reja bajarilib, tajriba muhokama qilinadi. Model bitta darsga emas, bir necha haftalik tarbiyaviy loyihaga mo‘ljallangan.

MUHOKAMA

Bu tasnif xalqaro tadqiqotlarning umumiy xulosasiga mos: SEL dasturlarining samarasi ularning qanday amalga oshirilishiga bog‘liq. Dj. Durlak va hammualliflari izchil tuzilgan, faol usullarga tayangan va aniq ko‘nikmani maqsad qilgan dasturlar yaxshiroq natija berishini ko‘rsatgan (Durlak et al., 2011). O‘n yildan ortiq vaqt o‘tib K. Sipriano va hammualliflari ijobiy ta’sirni yana tasdiqladi, biroq natija dastur va sharoitga qarab farq qilishini qayd etdi (Cipriano et al., 2023). Shuning uchun tayyor xorijiy dasturni ko‘chirishdan ko‘ra usullarning ta’sir mexanizmini tushunib, mahalliy sharoitga moslashtirish to‘g‘riroq.

T. Malti va hammualliflari 19 ta maktab dasturini tahlil qilib, empatiyaning bir nechta qismini qamrab olgan va ertaroq boshlangan dasturlar kuchliroq ta’sir ko‘rsatishini aniqlagan. Ular dasturlarning bitta sinf ichidagi o‘quvchilar orasidagi rivojlanish farqini hisobga olmaganini ham tanqid qilgan (Malti et al., 2016). K. Silke va hammualliflarining

tizimli sharhiga koʻra, oʻsmirlarda empatiya va prosotsial xulq rivojiga oila, tengdoshlar va maktab birgalikda ta’sir qiladi (Silke et al., 2018). Demak, ota-onalar va mahalla bilan hamkorlik modelning bir qismi boʻlishi kerak.

Empatiyaning oʻziga ham tanqidiy qarash lozim. P. Blumning fikricha, empatiya insonni oʻziga yaqin va oʻxshash odamlarga xolis boʻlmagan munosabatga undaydi, uzoqdagi muammolarni esa koʻrmaslikka olib keladi (Bloom, 2016). Bu fikrga toʻliq qoʻshilish qiyin, chunki empatiyasiz axloqiy fikrlash hayotiy asosini yoʻqotadi. Lekin ogohlantirishda jon bor: faqat hamdardlikka tayangan tarbiya oʻquvchini “oʻzimiznikilar” doirasida mas’uliyatli, notanishlarga esa befarq qilib qoʻyishi mumkin. Modelning qaror bosqichida adolat haqidagi oqilona muhokamaga oʻrin berilgani shu bilan bogʻliq. Hashar, qoʻni-qoʻshniga yordam kabi mahalliy an’analar jamoatga xizmat uchun tabiiy asos boʻla oladi, ammo ularga majburiy jalb qilish bilan tajribani anglab yetish bir narsa emas.

Tadqiqotning cheklovlari ham bor. Model hali tajriba-sinovdan oʻtkazilmagan. Tahlil qilingan manbalarning aksariyati Gʻarb mamlakatlarida bajarilgan va ularni oʻzbek oʻsmirlariga toʻgʻridan-toʻgʻri koʻchirib boʻlmaydi. Empatiyani oʻlchash ham oson emas: Devis soʻrovnomasi kabi oʻz-oʻzini baholash vositalari (Davis, 1983) ma’qul javob berish tendensiyasiga moyil, shuning uchun ularni kuzatuv va vaziyatli topshiriqlar bilan toʻldirish kerak.

XULOSA

Empatiya va ijtimoiy mas’uliyatni bitta jarayonning bosqichlari sifatida koʻrish usullarni aniqroq tanlashga imkon beradi. Empatiya boshqa insonni payqash va tushunishdan boshlanadi, mas’uliyat esa bu tushunish qarorga va takrorlanadigan xulqqa aylanganda shakllanadi.

Ajratilgan besh guruh usul empatiyaning turli qismlariga ta’sir qiladi va bir-birini toʻldiradi. Oʻsmirlik yoshida hurmatga asoslangan sinf muhiti, oʻquvchiga haqiqiy mas’uliyatli rol berish va har bir amaliy ishdan soʻng refleksiya oʻtkazish ayniqsa muhim.

“Anglash – tushunish – qaror – harakat va refleksiya” modeli “Tarbiya” fani darslari va sinf rahbarlarining tarbiyaviy loyihalarini rejalashtirishda qo‘llanishi mumkin. Keyingi vazifa modelni 7–9-sinf o‘quvchilari bilan tajriba-sinovdan o‘tkazish va buning uchun so‘rovnoma, kuzatuv hamda vaziyatli topshiriqlarni birlashtirgan diagnostika vositalarini ishlab chiqishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Blakemore, S.-J., & Mills, K. L. (2014). Is adolescence a sensitive period for sociocultural processing? Annual Review of Psychology, 65, 187–207. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115202

2. Bloom, P. (2016). Against empathy: The case for rational compassion. Ecco.

3. Cipriano, C., Strambler, M. J., Naples, L. H., Ha, C., Kirk, M., Wood, M., Sehgal, K., Zieher, A. K., Eveleigh, A., McCarthy, M., Funaro, M., Ponnock, A., Chow, J. C., & Durlak, J. (2023). The state of evidence for social and emotional learning: A contemporary meta-analysis of universal school-based SEL interventions. Child Development, 94(5), 1181–1204. https://doi.org/10.1111/cdev.13968

4. Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. Journal of Personality and Social Psychology, 44(1), 113–126. https://doi.org/10.1037/0022-3514.44.1.113

5. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. Child Development, 82(1), 405–432. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x

6. Hoffman, M. L. (2000). Empathy and moral development: Implications for caring and justice. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511805851

7. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning. Educational Researcher, 38(5), 365–379. https://doi.org/10.3102/0013189X09339057

8. Malti, T., Chaparro, M. P., Zuffianò, A., & Colasante, T. (2016). School-based interventions to promote empathy-related responding in children and adolescents: A developmental analysis. Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 45(6), 718–731. https://doi.org/10.1080/15374416.2015.1121822

9. O‘zbekiston Respublikasi. (2020a). O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. https://lex.uz

10. O‘zbekiston Respublikasi. (2020b). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. https://lex.uz/uz/acts/-4885018

11. Silke, C., Brady, B., Boylan, C., & Dolan, P. (2018). Factors influencing the development of empathy and pro-social behaviour among adolescents: A systematic review. Children and Youth Services Review, 94, 421–436. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.07.027

12. Van der Graaff, J., Branje, S., De Wied, M., Hawk, S., Van Lier, P., & Meeus, W. (2014). Perspective taking and empathic concern in adolescence: Gender differences in developmental changes. Developmental Psychology, 50(3), 881–888. https://doi.org/10.1037/a0034325

13. van Goethem, A., van Hoof, A., Orobio de Castro, B., Van Aken, M., & Hart, D. (2014). The role of reflection in the effects of community service on adolescent development: A meta-analysis. Child Development, 85(6), 2114–2130. https://doi.org/10.1111/cdev.12274

14. Weisz, E., Ong, D. C., Carlson, R. W., & Zaki, J. (2021). Building empathy through motivation-based interventions. Emotion, 21(5), 990–999. https://doi.org/10.1037/emo0000929

15. Wray-Lake, L., & Syvertsen, A. K. (2011). The developmental roots of social responsibility in childhood and adolescence. New Directions for Child and Adolescent Development, 2011(134), 11–25. https://doi.org/10.1002/cd.308

16. Yeager, D. S., Dahl, R. E., & Dweck, C. S. (2018). Why interventions to influence adolescent behavior often fail but could succeed. Perspectives on Psychological Science, 13(1), 101–122. https://doi.org/10.1177/1745691617722620

17. Zaki, J. (2014). Empathy: A motivated account. Psychological Bulletin, 140(6), 1608–1647. https://doi.org/10.1037/a0037679